

Journal of Philosophical Investigations

University of Tabriz

Music as Implement of Training Remedy for Soul in Rumi's Educational System

Yasna Dadashpour¹ | Morteza Shajari²

1. Corresponding Author. M.A. in Philosophy of Art, University of Tabriz, Tabriz, Iran. Email: ysnadadashpwr@gmail.com

2. Professor, Department of Philosophy, University of Tabriz, Tabriz, Iran. Email: mortezashajari@gmail.com

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received 30 November 2025

Received in revised form 10

February 2026

Accepted 28 April 2026

Published online 15 July 2026

Keywords:

Rumi, Art, Education, Music, Sama

ABSTRACT

This study is an attempt to reinterpret the role of music in the process of education and inner purification of the human being from Rumi's perspective. In this article, music is viewed not merely as a mystical or ritual experience, but as a means of healing and reconstructing the human psyche. In Rumi's intellectual system, education is understood as the process of returning the human being to their authentic self, and music is introduced as one of the most effective instruments for this return; for melody and rhythm, in his view, recall the primordial and heavenly tunes, and listening to them awakens the soul and stirs an inner refinement within the human spirit. The innovation of this study lies in the fact that music in Rumi's thought is analyzed not simply as a context for mystical ecstasy and spiritual enthusiasm, but as a process of self-therapy and emotional cultivation. That is, through the aesthetic experience of music and dance (samā'), Rumi enables a form of psychological harmony, inner tranquility, and existential renewal. On this basis, Rumi's educational system may be regarded as a form of "artistic and aesthetic education," in which art and melody are not tools of amusement, but the very language of healing the soul and reviving the human being trapped in multiplicity and forgetfulness.

Cite this article: Dadashpour, Y. & Shajari, M. (2026). Music as Implement of Training Remedy for Soul in Rumi's Educational System. *Journal of Philosophical Investigations*, 20 (55), 79-96. <https://doi.org/10.22034/jpiut.2026.70450.4359>

© The Author(s).

Publisher: University of Tabriz.

* Derived from the MA thesis of Yasna Dadashpour, entitled "The Role of Art in Education from the Viewpoint of Rumi", supervised by Dr. Morteza Shajari, University of Tabriz, defended on September 22, 2025.

Extended Abstract

This article examines the place of music in the educational and spiritual system of Jalal al-Din Rumi, arguing that music should be understood not merely as an aesthetic or recreational phenomenon, but as a profound instrument of inner formation, purification, and healing. In Rumi's thought, music is intimately tied to the human soul and to the cosmic order; it functions as a medium through which the human being may recover balance, overcome alienation, and move toward spiritual completion. The study shows that Rumi's conception of music goes beyond conventional artistic appreciation and enters the domain of anthropology, epistemology, and ethics, where music becomes a path of transformation and a means of spiritual therapy. The central premise of the article is that education in Rumi's worldview is not limited to the transmission of information or the acquisition of technical skills. Rather, education is a process of inner growth, refinement, and awakening that guides the human being from the material realm toward the realm of light and awareness. In this framework, the educator is not simply a transmitter of knowledge, but a guide of the soul. Human development, from Rumi's perspective, requires not only intellectual discipline, but also spiritual reorientation. Music, with its direct effect on the inner life, becomes one of the most effective tools in this process. One of the key arguments of the article is that music has a special therapeutic role because of its immediate relation to the soul. Unlike discursive language, music does not operate primarily through conceptual explanation; rather, it addresses the deepest levels of human existence. For this reason, it can soothe anxiety, reduce inner fragmentation, and restore existential harmony. The study interprets Rumi's view of music as a form of self-healing in which suffering is not eliminated by external force, but transformed into consciousness, serenity, and spiritual insight. In this sense, music does not merely distract the listener from pain; it helps the soul to reconfigure its relationship to pain and to return to its original balance. The article further explores the ontological significance of music in Rumi's thought. Music is presented as a reflection of the hidden harmony of creation, sometimes described as the "music of the universe." According to this view, musical beauty is not simply produced by human invention, but is discovered as a manifestation of a deeper cosmic order. Rumi's approach resonates with ancient philosophical traditions, especially Pythagorean ideas about the harmony of the spheres, while remaining rooted in the symbolic and mystical language of Islamic spirituality. Music, then, is not external to being; it is an audible expression of the structure of existence itself. It recalls the soul's primordial covenant and awakens memory of its original relation to the divine source. Another important dimension discussed in the article is the educational function of aesthetic experience. In Rumi's system, spiritual growth is often facilitated not through direct instruction alone, but through symbols, poetry, rhythm, movement, and melody. Artistic forms such as music and dance are not peripheral embellishments; they are integral to the formation of the human being.

Their role is to open the heart, loosen the grip of ego, and create the conditions for receptive transformation. Music therefore becomes a pedagogical medium through which inner truths can be experienced rather than merely described. It enables the learner to move from outward conformity to inward realization. The article also emphasizes that Rumi does not treat music as a simple emotional stimulant. Its value lies in its capacity to produce alignment between the self and the larger order of reality. When properly understood, music does not merely excite

feeling, but purifies it; it does not simply intensify longing, but directs longing toward its true object. In this respect, music serves both therapeutic and moral ends. It assists in the cultivation of balance, attentiveness, humility, and spiritual readiness. The healing it offers is therefore holistic, encompassing the emotional, ethical, and metaphysical dimensions of the person. In conclusion, the article argues that within Rumi's educational vision, music is a privileged means of spiritual therapy and inner training. It acts as a bridge between the human soul and the divine harmony of creation. By harmonizing rhythm, sound, and inward experience, music supports purification, self-knowledge, and spiritual equilibrium. Rumi's view suggests that human education must address the soul as well as the intellect, and that aesthetic experience can play a decisive role in healing inner dissonance. Thus, music in Rumi's system is not merely an art form, but a transformative practice that fosters the soul's return to its origin.

موسیقی به مثابه ابزار تربیت و درمان روح در نظام تربیتی مولوی*

یسنا داداشپور^۱ | مرتضی شجاری^۲

۱. نویسنده مسئول، دانش‌آموخته کارشناسی‌ارشد فلسفه هنر، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران. رایانامه: ysnadadashpwr@gmail.com

۲. استاد گروه فلسفه، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران. رایانامه: mortezaashajari@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۹/۰۹ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۱/۲۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۰۸ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۴/۲۴ کلیدواژه‌ها: مولوی، هنر، تعلیم و تربیت، موسیقی، سماع	این پژوهش کوششی برای بازخوانی نقش موسیقی در فرآیند تربیت و پالایش درونی انسان از دیدگاه مولوی است. در این مقاله، موسیقی نه صرفاً تجربه‌ای عرفانی یا آیینی، بلکه راهی برای درمان و بازسازی روان انسان تلقی شده است. مولوی در نظام فکری خویش، تربیت را فرآیند بازگرداندن انسان به خویشتن اصیل می‌داند و موسیقی را یکی از مؤثرترین ابزارهای این بازگشت معرفی می‌کند؛ زیرا نغمه و ریتم از نظر او یادآور نغمه‌های ازلی و بهشتی است و شنیدن آن، نوعی بیداری و پالایش درونی را در جان آدمی برمی‌انگیزد. نوآوری این پژوهش در آن است که موسیقی در اندیشه مولوی نه صرفاً به‌عنوان «زمینه‌ی وجد و شور عرفانی»، بلکه به مثابه فرآیند خوددرمانی و تربیت احساسی تحلیل شده است؛ بدین معنا که مولوی از طریق تجربه‌ی زیباشناختی موسیقی و سماع، نوعی هماهنگی روانی، آرامش درونی و بازسازی وجودی را ممکن می‌سازد. بر این اساس، می‌توان نظام تربیتی مولوی را گونه‌ای «تربیت هنری و زیباشناختی» دانست که در آن، هنر و نغمه نه ابزار تفنن، بلکه زبان درمان روح و احیای انسان گرفتار در کثرت و فراموشی است.

استناد: داداشپور، یسنا و شجاری، مرتضی. (۱۴۰۵). موسیقی به مثابه ابزار تربیت و درمان روح در نظام تربیتی مولوی، پژوهش‌های فلسفی، ۲۰ (۵۵)، ۷۹-۹۶.

<https://doi.org/10.22034/jpiut.2026.70450.4359>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه تبریز.

* برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد یسنا داداشپور با عنوان «نقش هنر در تعلیم و تربیت از دیدگاه مولوی»، استاد راهنما: دکتر مرتضی شجاری، دانشگاه تبریز، تاریخ دفاع ۱۴۰۴/۶/۳۱.

مقدمه

هنر در گستره تاریخ فرهنگ و تمدن بشری، همواره نقشی بنیادین در انتقال معنا، پرورش احساس و ساخت هویت انسانی داشته است و در طول تاریخ، همواره نقش مهمی در تکوین فرهنگ، انتقال معنا و پرورش ابعاد گوناگون وجودی انسان ایفا کرده است. «هنر می‌تواند بهترین نمایش دهنده درون انسان نقش اساسی در رشد عاطفی و روانی او باشد» (فرویل، ۱۹۴۰، ۶۷). در جهان امروز هم هنر موسیقی علاوه بر یک هنر شنیداری و یکی از مهم‌ترین ابزارهای لذت زیباشناختی، یکی از مهم‌ترین عناصر تاثیرگذار بر تربیت انسان بدل شده است. در جوامع معاصر نیز هنر موسیقی بازتابی از فرهنگ و هم‌ابزاری برای رشد و تربیت فردی تلقی می‌شود.

آموزش موسیقی باعث فعال‌سازی سامانه‌های شناختی، دیداری، عاطفی، و افزایش مهارت‌های حرکتی، پرورش حافظه و... می‌شود (زیباکلام و دیگران، ۱۳۹۳).

اندیشه‌های مولانا جلال‌الدین بلخی در زمینه هنر و تعلیم در طول تاریخ همواره مورد توجه فیلسوفان و عارفان بوده است و برجسته‌ترین رویکرد آثار وی رویکرد تعلیمی او با مخاطبانش است. مولانا از هنرهایی مانند رقص، موسیقی و به ویژه شعر در راستای انتقال آموزه‌های تربیتی و عرفانی استفاده کرده است. از خصوصیات منحصر به فرد اشعار مولانا این است که مسائل اخلاقی را به صورت اندرزگونه و تعلیمی بیان می‌کند.

موسیقی در فرهنگ ایرانی و عرفان اسلامی همواره جلوه‌ای از تجربه روحانی انسان بوده است، اما در نظام تربیتی مولانا، این جلوه تنها در حد شور و وجد عرفانی باقی نمی‌ماند؛ بلکه به مرحله‌ای از تربیت درونی و درمان روح می‌رسد. در نظر مولوی، تربیت به معنای تغییر بیرونی یا آموزش آداب نیست، بلکه فرآیندی برای بیداری و بازگشت به خویشتن اصیل است. در بیت زیر مولوی به نزول روح به عالم ماده اشاره می‌کند، جایی که انسان گرفتار غبار دنیوی می‌شود و طنین نغمه‌های ملکوتی از یاد می‌رود با این حال امکان بازگشت و بیداری درونی وجود دارد؛ از این منظر موسیقی می‌تواند یادآور حقیقت اولیه انسان و تقویت رشد درونی روح محسوب شود.

لیک چون آمیخت با خاک کرب

کی دهند این زیر و این بم آن طرب؟

(مولوی، ۱۳۶۳، ۴، ۷۳۸)

بنابراین مقصود از «درمان روح» در این پژوهش، تلقی پزشکی یا روان‌درمانی به معنای مدرن آن نیست؛ بلکه مفهومی است ریشه‌دار در سنت عرفانی اسلامی که ناظر به بازگرداندن روح انسان به تعادل، سلامت و هماهنگی وجودی خویش است. در اندیشه مولوی، روح انسان در اثر غفلت، دلبستگی به عالم کثرت و دوری از اصل الهی خود دچار نوعی «بیماری وجودی» می‌شود؛ بیماری‌ای که نه در سطح جسم و روان، بلکه در ساحت نسبت انسان با حقیقت رخ می‌دهد. درمان روح در این معنا، فرایندی تربیتی-سلوکی است که غایت آن زدودن حجاب‌ها، بیدارسازی فطرت، و احیای نسبت عاشقانه انسان با مبدأ هستی است. از این منظر، درمان نه به معنای حذف رنج، بلکه به معنای تبدیل رنج به آگاهی و حرکت وجودی است. موسیقی و سماع

^۱ گرچه «برخی از پزشکان مسلمان موسیقی را برای علاج دردهای جسمی و روحی به کار می‌گرفتند و رسالات متعددی در باره ویژگی درمانی موسیقی نگاشته شده است» (نصر، ۱۳۸۹، ۱۶۵)

در نظام تربیتی مولوی، یکی از ابزارهای بنیادین این درمان به‌شمار می‌آیند؛ چرا که نغمه و لحن، با عبور از ساحت عقل مفهومی، مستقیماً با جان انسان نسبت برقرار می‌کنند و یادآور هماهنگی ازلی و عهد نخستین روح با حقیقت می‌شوند.

از این رو، هرآنچه بتواند روح را از غفلت، اضطراب و ازخودبیگانگی برهاند، نقش تربیتی دارد. در این میان، موسیقی به‌زعم مولوی، کارکردی درمان‌گرانه دارد؛ زیرا نغمه و ریتم، جان انسان را به هماهنگی ازلی خود بازمی‌گرداند و در نتیجه، پالایش درونی و تعادل روانی را ممکن می‌سازد. با این حال، بررسی‌های پیشین درباره موسیقی در آثار مولوی، اغلب در دو مسیر تکراری حرکت کرده‌اند؛ یا موسیقی را تنها به مثابه ابزاری برای ایجاد وجد و شور عرفانی تفسیر کرده‌اند، یا به وجه زیبایی‌شناختی و هنری آن پرداخته‌اند. آنچه کمتر مورد توجه قرار گرفته، نگاه تربیتی-درمانی مولوی به موسیقی است؛ نگاهی که می‌تواند به‌ویژه در نسبت با مباحث معاصر روان‌درمانی هنری و تربیت احساسی، خوانشی تازه و معنادار پدید آورد.

نواوری این پژوهش در آن است که موسیقی در اندیشه مولوی به‌مثابه فرآیند خوددرمانی روح و تربیت احساسی انسان تحلیل می‌شود؛ بدین معنا که شنیدن و تجربه موسیقی، نوعی بازسازی درونی و تربیت از راه احساس است، نه صرفاً تجربه‌ای عرفانی یا زیبایی‌شناختی. بر این اساس، سؤال اصلی پژوهش چنین است: موسیقی در نظام تربیتی مولوی چه جایگاهی دارد و چگونه می‌تواند به مثابه ابزاری برای درمان روح و تربیت درونی انسان عمل کند؟

۱. تربیت از دیدگاه مولوی

اندیشه‌های مولوی جایگاهی ممتاز در تاملات تربیتی و انسان‌شناختی دارد. آثار او به ویژه مثنوی معنوی، سرشار از مکاشفات عرفانی و تمثیل‌های اخلاقی است و تصویری ژرف از تعلیم و تربیت، نقش معلم و در مقابل مسئولیت معلم به دست می‌دهد. تعلیم و تربیت یک سفر معنوی است از ظلمت نادانی به سوی نور آگاهی. تعلیم، زایش دوباره حقیقت در جان آدمی و تربیت، پالایش آن از جهل و تعلقات است. معلم نیز راهبر روح است؛ چراغی که متعلم را با نور عشق به سوی حقیقت طلبی راهنمایی می‌کند.

قصه‌های مثنوی که همواره بر وجه تمثیل، دلالات و خطابات او را توجیه می‌کند و دعاوی وی را به اذهان تقریب می‌نماید، البته مجرد قصه نیست، نوعی تمثیل و استدلال است (زرین‌کوب، ۱۳۸۶، ۴۲).

مفهوم تربیت در اندیشه مولوی، به معنای رشد و تکامل انسان است، اما در اینجا تأکید بر پرورش شخصیت و روح انسان برای رسیدن به کمال معنوی و ارتباط عمیق تر با جهان بالاتر است. در نگاه وی، تربیت صرفاً به معنای آموزش مهارت‌ها و رفتارهای اجتماعی یا تربیت جسمانی نیست، بلکه به فرایند رشد درونی و تحول روحی اشاره دارد که انسان را از قید و بندهای مادی و نفسانی آزاد می‌کند و به سوی حقیقت الهی سوق می‌دهد.

کمال انسان البته در تحقق یافتن سلوک روحانی او در مراتب مابین تبیل تا فناست اما در مراتب مادون آن هم تحولی در اجزای عالم و موالید و عناصر کائنات است که او را از جمادی به مرتبه حیوانی کشانده است، و این نکته از وی طلب می‌کند که در ماورای حیات حیوانی هم تکامل خود را دنبال نماید و خویشتن را در مرتبه اخس عالم انسانی متوقف ندارد (زرین‌کوب، ۱۳۷۷، ۲۷۴).

۱-۱. تعلیم و تربیت راهی برای رهایی از جهل

گر به جهل آییم آن زندان اوست و به علم آییم آن ایوان اوست
و به خواب آییم مستان و بیم و به بیداری به دستان و بیم

(مولوی، ۱۳۶۳، ۱، ۱۵۱۰)

تعلیم واقعی زمانی صورت می‌گیرد که راهی برای رهایی از جهل باشد؛ زیرا که تعلیم و دانش نور جان است و انسان را از تاریکی‌های جهل و نادانی رها می‌سازد. مولانا به اهمیت علم و دانش اشاره می‌کند و بیان می‌دارد که علم تقویت جان می‌شود و همچون مشعلی در تاریکی راهنمای روح است.

در این بخش می‌توان به داستان گریختن حضرت عیسی بر فراز کوه از احمقان در مثنوی بهره جست که با بیانی شیوا دوری از فرد نادان و جاهل را توصیه می‌دارد؛ این داستان یکی از تمثیل‌های زیبای مولانا است که در آن می‌توان حضرت عیسی را معلم حقیقی در نظر گرفت که از فردی که فاقد علم است می‌گریزد و از بحث با فرد جاهل خودداری می‌کند.

از که این سو می‌گریزی ای کریم؟ نی‌پی‌ات شیر و نه خصم و خوف و بیم
گفت: از احمق گریزانم، برو می‌رهانم خویش را بندم مشو

(مولوی، ۱۳۶۳، ۳، ۲۵۷۶-۲۵۷۵)

مولانا در این ابیات به زبانی تمثیلی توضیح می‌دهد که روح تعالی یافته، همانند «عیسی»، از اموری که جان را کدر می‌کند فاصله می‌گیرد و می‌گریزد. «احمق» نماد انسانی است که در غفلت و ناپختگی فهم گرفتار مانده و ظرفیت دریافت هدایت را ندارد. مولوی به زیبایی نشان می‌دهد که جهل، بزرگترین مانع ارتباط با سرچشمه‌های معنا است و تا زمانی که انسان به سوی تعلیم، آگاهی و خودشناسی گام برندارد، حقیقت نیز به سوی او نمی‌آید.

ز احمقان بگریز چون عیسی گریخت صحبت احمق بسی خونها که ریخت
اندک اندک آب را دزد دزد هوا دین چنین دزد هم احمق از شما
آن گریز عیسی نی از بیم بود ایمن است او، آن پی تعلیم بود

(مولوی، ۱۳۶۳، ۳، ۲۵۹۵-۲۵۹۸)

مولانا در این ابیات نشان می‌دهد که همنشینی با انسان خام و ناآگاه می‌تواند فضای درونی فرد را آرام آرام دگرگون کند؛ درست همان‌گونه که «هوا اندک اندک آب را می‌دزدد». در نگاه او، احمق بودن نشانه انسان بی‌تأمل و فاقد بصیرت است که حضورش مسیر فهم و رشد را تیره می‌کند. از همین رو «گریز عیسی» نه از ترس، بلکه برای پاسداشت ظرفیت تعلیم و نگاه‌داشتن صفای درون است. این دوری، نوعی هشدار تربیتی است؛ برای شکوفایی روح، انسان باید از فضاها و معاشرت‌هایی که مانع شفافیت ذهن و آرامش جان‌اند فاصله بگیرد. چنین انتخابی زمینه‌ساز حرکت به سوی کمال انسانی است، زیرا روح تنها در محیطی سالم و متناسب می‌تواند استعدادهای معنوی خود را آشکار کند.

۱-۲. تعلیم و تربیت راهی برای رسیدن به کمال

تعلیم و تربیت در حقیقت دو فرآیند مکمل هستند که در کنار هم باعث رشد و تعالی انسان می‌شوند. تعلیم به انسان آگاهی می‌دهد و تربیت او را از نظر درونی شکل می‌دهد. این دو باید باهم عمل کنند تا انسان بتواند به کمال برسد. در آثار مولوی، تعلیم به

معنای آموختن حقیقت‌ها و آموزه‌ها از معلم الهی است و تربیت فرایند پرورش و تحول درونی فرد از طریق عشق، رنج، و مراقبه است.

مفهوم تربیت در اندیشه مولوی، همانند مفهوم تعلیم، به معنای رشد و تکامل انسان است، اما در اینجا تاکید برپرورش شخصیت و روح انسان برای رسیدن به کمال معنوی و ارتباط عمیق تر با جهان بالاتر است. در نگاه وی، تربیت صرفاً به معنای آموزش مهارت‌ها و رفتارهای اجتماعی یا تربیت جسمانی نیست، بلکه به فرایند رشد درونی و تحول روحی اشاره دارد که انسان را از قید و بندهای مادی و نفسانی آزاد می‌کند و به سوی حقیقت الهی سوق می‌دهد.

کمال انسان البته در تحقق یافتن سلوک روحانی او در مراتب مابین تبیل تا فناست؛ اما در مراتب مادون آن هم تحولی در اجزای عالم و موالید و عناصر کائنات است که او را از جمادی به مرتبه حیوانی کشانده است، و این نکته از وی طلب می‌کند که در ماورای حیات حیوانی هم تکامل خود را دنبال نماید و خویشتن را در مرتبه اخص عالم انسانی متوقف ندارد (زرین‌کوب، ۱۳۷۷، ۲۷۴).

۱-۳. تربیت به معنای رشد و پرورش درونی

در اندیشه مولوی تعلیم گویی بیشتر به معنای رشد روحی و معنوی است تا یادگیری علمی و عقلانی. در آثار وی، تعلیم نه تنها به یادگیری حقایق جهان مادی بلکه به دریافت و نایل شدن به حقیقت‌های معنوی و عرفانی نیز اشاره دارد. تربیت در نگاه مولوی و همچنین دیگر اندیشمندان عرفانی، فرایند پرورش روح و دل انسان است. تربیت باید فرد را از محدوده‌های نفسانی رها کرده و او را به سوی رشد معنوی و کمال روحی رهنمون سازد. تربیت حقیقی، در این دیدگاه، به معنای تربیت دل و روح است که از طریق عشق، خودشناسی و اتصال به حقیقت به دست می‌آید. این تربیت نه تنها به تغییر رفتارهای ظاهری، بلکه به تحول درونی و پرورش ویژگی‌هایی همچون حکمت، صداقت، تواضع و عشق به خداوند می‌پردازد.

در نگاه مولوی، تربیت نه تنها شامل آموزش‌های عقلانی، بلکه شامل تجربیات معنوی است که در آن انسان از درون رشد کرده و به حقیقت‌های نهانی دست می‌یابد. این عشق به خداوند و رنج‌های مسیر زندگی می‌توانند انسان را از خودخواهی‌ها و تعلقات مادی آزاد کرده و به او اجازه دهند که به کمال روحی و معنوی برسند.

تعلیم در واقع، به یادگیری حقیقت‌های معنوی و درونی اشاره دارد. هدف اصلی از تعلیم، رشد درک و آگاهی انسان از خود، جهان و خداوند است. تعلیم در این معنا نه تنها آگاهی از حقایق ظاهری بلکه رسیدن به معرفت باطنی و فطری است. مولوی در آثارش بارها به اهمیت آگاهی درونی و درک حقیقت اشاره کرده است. وی آموزش را راهی برای رسیدن به حقیقت می‌داند. جایی که تعلیم، نه صرفاً اطلاعات بلکه تجلی نور و حقیقت است. برای مولوی تعلیم باید انسان را به مرحله‌ای برساند که او به معنای عمیق‌تر زندگی پی ببرد و بتواند از عالم مادی فراتر برود.

پس از تبیین مفهوم تربیت و درمان روح در اندیشه مولوی، اکنون این پرسش مطرح می‌شود که چه عناصری می‌توانند در تحقق این فرایند تربیتی نقش ایفا کنند. در میان این عناصر، می‌توان گفت موسیقی به مثابه زبانی موثر برای بیداری روح و پالایش جان جایگاه ممتازی دارد که در گام بعدی بدان پرداخته می‌شود.

۲. جایگاه هستی‌شناختی موسیقی و نسبت آن با هستی انسان در آثار مولوی

موسیقی نزد مولوی جایگاه ویژه‌ای دارد و پرتوی از حقیقت هستی است که در صدا و نغمه تجلی یافته است. در اندیشه او، عالم در ذات خود واجد نظمی موزون است؛ حرکتی هماهنگ که در گردش افلاک، رویش طبیعت و حتی در تپش دل انسان حضور دارد. این هماهنگی بنیادین، همان «موسیقی آفرینش» است که گوش جان سالک آن را درمی‌یابد.

مولانا تنها شاعری است که شعر را تحت تاثیر جذبه سماع و موسیقی می‌سروده و خود هرگز به کتابت آن نمی‌پرداخت. شعر او فوران احساسات او در لحظه‌ها بوده است و غالباً تحت تاثیر موسیقی سماع (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۸، ۱۳۴).

از این منظر، موسیقی نه ساخته انسان، بلکه مکشوف انسان است؛ نغمه‌ای ازلی که روح آدمی با یاد آن در وجد می‌افتد.

عرفا حرکت کواکب و افلاک را ناشی از عشق ساری و جاری در آنها می‌دانند. همینطور سماع را پدیده‌ای کیهانی به شمار آورده‌اند و لذا چرخ و رقص صوفیان را رمزی از حرکت موجودات دانسته‌اند (زمانی، ۱۳۷۴، ۳۵۴).

این تلقی از موسیقی به‌مثابه کشف نظمی پیشینی، سابقه‌ای دیرینه در سنت فلسفی یونان، به‌ویژه در اندیشه فیثاغورسی دارد. پیروان فیثاغورس خود به دو گروه متمایز تقسیم می‌شدند: آکوسماتیکوی‌ها^۱ و ماتماتیکوی‌ها^۲ آکوسماتیکوی‌ها بر شنیدن و تجربه وجودی موسیقی تأکید داشتند و موسیقی را تجلی هماهنگی کیهانی می‌دانستند که مستقیماً با جان انسان نسبت برقرار می‌کند؛ در حالی که ماتماتیکوی‌ها موسیقی را ذیل علم عدد و نسبت‌های ریاضی فهم می‌کردند و حقیقت آن را در ساختارهای کمی جست‌وجو می‌نمودند (رک. پازوکی، ۱۴۰۰، ۹۶۲).

این تمایز، در واقع ناظر به دو تلقی متفاوت از موسیقی است: موسیقی به‌مثابه «ساختار ریاضی» و موسیقی به‌مثابه «طنین هستی». تلقی دوم، که موسیقی را نحوه‌ای از انکشاف نظم عالم و یادآور خاستگاه ازلی روح می‌داند، قرابتی آشکار با نگرش عرفانی به موسیقی دارد. نگرش مولوی به موسیقی، به‌ویژه در بحث سماع، به‌روشنی به این سنت دوم نزدیک است؛ سنتی که در آن موسیقی نه موضوع محاسبه عقلانی، بلکه امری وجودی و یادآور عهد نخستین روح با حقیقت است. بدین‌سان، موسیقی در اندیشه مولوی را می‌توان در افقی فهم کرد که پیش‌تر در سنت آکوسماتیک فیثاغورسی طرح شده بود: افقی که در آن نغمه، پژواک نظم ازلی عالم و واسطه پیوند جان انسان با حقیقت پیشاهبوطی اوست.

مولوی در آثارش، به‌ویژه در مثنوی معنوی، از نغمه و لحن به عنوان زبان روح و مظهر اشتیاق انسان به بازگشت یاد می‌کند. او باور دارد که هر صدا و آهنگ زیبا، پژواکی از همان نغمه نخستین است که روح آدمی در موطن بهشتی خود می‌شنود. آیه قرآنی «أَلَسْتَ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَى...» (اعراف/۱۷۲) به زیبایی نشان می‌دهد که روح انسان همواره در پی جستجو برای بازگشتن به اصل خویشتن است؛ از همین روست که شنیدن موسیقی در انسان حالتی از شوق و اشتیاق پدید می‌آورد؛ چرا که ناخودآگاه، یادآور آوای وحدت و حضور الهی است. «اصل موسیقی از نغمه‌های بهشت است» (محمدی، ۱۳۸۱، ۸۸).

^۱ Akousmatikoi

^۲ Mathematikoi

موسیقی پژواکی از نغمه‌های ازلی است؛ همان آوایی که جان آدمی در موطن نخستین، پیش از هبوط، شنیده و با آن‌ها انس گرفته بود. مولوی اصل موسیقی را آسمانی می‌داند و بر این باور است که نغمه‌های راستین، ریشه در بهشت دارند. در مثنوی می‌فرماید:

پس حکیمان گفته‌اند این لحن‌ها	از دوار چرخ بگرفتیم ما
بانگ گردش‌های چرخ است این که خلق	می‌سرایندش به طنبور و به خلق
مومنان گویند کآواز بهشت	نغز گردانید هر آواز زشت
ما همه اجزای عالم بوده‌ایم	در بهشت آن نغمه‌ها بشنوده‌ایم

(مولوی، ۱۳۶۳، ۴، ۷۳۴-۷۳۷)

در این ابیات، موسیقی نه به عنوان زاده ذوق انسانی، بلکه به مثابه یادآوری نغمه‌های ازلی مطرح می‌شود؛ نوایی که جان آدمی در ازل شنیده و با فرود به عالم خاک آن را از یاد برده است. بدین‌سان، هر آوای زیبا یادآور آن هماهنگی گمشده است و همین یاد، نوعی بیداری روحانی را در انسان برمی‌انگیزد. چنین برداشتی از موسیقی، آن را در مرتبه‌ای قدسی و هستی‌شناسانه قرار می‌دهد. در جهان مولوی، صوت و معنا از هم جدا نیستند؛ نغمه راستین حامل معناست، و معنا از رهگذر نغمه آشکار می‌شود. در حقیقت، مولوی موسیقی را نه ابزاری برای تفنن، بلکه دریچه‌ای برای مشاهده نظم و راز آفرینش می‌داند؛ تجربه‌ای که شنیدن در آن به نوعی شهود بدل می‌شود. از این دیدگاه، جایگاه موسیقی در آثار مولوی، همان جایگاه روح در کالبد است: عنصر زنده‌کننده، پیونددهنده و وحدت‌بخش. روح انسان در ذات خود با آهنگ آفرینش آشناست، اما با فرود به جهان خاک، آن هماهنگی نخستین را از یاد برده است.

بدین‌سان، هر نغمه‌ای که امروز بر جان ما می‌نشیند، در حقیقت یادآور آن هماهنگی گمشده است و همین یادآوری، کارکرد درمانی موسیقی در نظام فکری مولوی را شکل می‌دهد. او موسیقی را زبانی می‌داند که به عمق ناخودآگاه روح نفوذ می‌کند و انسان را به یاد خاستگاه الهی خویش می‌اندازد. در چنین تجربه‌ای، نغمه تنها صوت نیست، بلکه عامل تربیت و بیدارسازی است؛ زیرا هر بار که گوش دل صدای زیبایی را می‌شنود، در واقع لحظه‌ای از بازگشت روح به سرچشمه خود رقم می‌خورد. به این معنا، موسیقی برای مولوی نه تفنن و نه سرگرمی، بلکه سلوکی درونی و درمانی روحانی است؛ درمانی که جان خسته را از فراموشی نجات می‌دهد و آن را به سوی وحدت، آرامش و نور رهنمون می‌سازد.

از آنچه گفته شد، می‌توان دریافت که موسیقی در نگاه مولوی، صرفاً پدیده‌ای زیباشناختی یا هنری نیست، بلکه نیرویی است برای بیداری و بازگرداندن انسان به سرچشمه روحانی خویش. این معنا همان جایی است که اندیشه هنری و نظام تربیتی مولوی در یکدیگر تلاقی می‌کنند. در جهان بینی او، تربیت نه انتقال دانش، بلکه یادآوری حقیقت است و موسیقی دقیقاً این کار را انجام می‌دهد: انسان را از فراموشی نجات می‌دهد و روح را به یاد وحدت آغازین می‌اندازد. بدین‌سان، موسیقی بخشی از تربیت است. از همین منظر است که می‌توان گفت موسیقی در نظام تربیتی مولوی، موسیقی پلی میان زیبایی و تربیت، میان احساس و شهود است که آدمی را از غفلت به سوی بیداری می‌کشاند.

حال اگر موسیقی در نظام فکری مولوی صرفاً پدیده‌ای زیباشناختی نباشد، بلکه جلوه‌ای از نظم و آهنگ هستی تلقی شود، آنگاه نسبت آن با وضعیت وجودی انسان نیز معنا می‌یابد. در چنین چارچوبی، انسان به مثابه جزئی از این نظم کلی، در نسبت با این آهنگ کیهانی تعریف می‌شود و کیفیت این نسبت، تعیین‌کننده سلامت یا بیماری روح اوست. از این‌رو، بررسی جایگاه

هستی‌شناختی موسیقی، به‌طور طبیعی ما را به مسئله سلامت، انحراف و امکان درمان روح در اندیشه مولوی رهنمون می‌سازد؛ مسئله‌ای که در بخش پیش رو از منظر هماهنگی یا ناهماهنگی با «آهنگ عرفانی هستی» تبیین می‌شود.

۳. سلامت (هماهنگی با آهنگ عرفانی)، بیماری (انحراف از این آهنگ)، درمان انسان (بازگشت به این هماهنگی)

در دانش موسیقایی مولانا تردیدی نیست؛ در مثنوی معنوی و به‌ویژه در دیوان شمس، نشانه‌های فراوانی از آشنایی ژرف او با مفاهیم و اصطلاحات موسیقایی دیده می‌شود. اما آنچه در اندیشه او اهمیت دارد، نه صرف دانش فنی موسیقی، بلکه درک عمیق او از کارکرد روحانی و تربیتی آن است. مولوی موسیقی را پدیده‌ای زمینی یا برای لذت حسی نمی‌داند، بلکه آن را نغمه‌ای می‌بیند که ریشه در جان هستی دارد و جان انسان را با نظم و هارمونی کیهانی هماهنگ می‌سازد.

مولوی اصل موسیقی را، این جهانی نمی‌داند بلکه معتقد است که این الحان موسیقایی که ما با آواز خود

یا با نغمه‌های ساز ایجاد و خلق می‌کنیم بازتاب جریانی گسترده و ژرف در کیهان است (محمدی، ۱۳۸۱،

۸۷).

از این منظر، موسیقی ابزاری برای تربیت درونی است؛ زیرا در لحظه شنیدن و هم‌نوایی با آهنگ هستی، دل از آشفته‌گی‌ها و غفلت‌ها شسته می‌شود و روح در آرامش و تعادل قرار می‌گیرد. مولوی در تجربه موسیقی به دنبال طرب جسمانی نیست، بلکه به نوعی شفا و تصفیه درونی می‌اندیشد؛ درمانی که از راه نغمه و شور حاصل می‌شود، نه از طریق نصیحت و گفتار خشک. بدین‌سان، موسیقی در نظام تربیتی مولوی، زبانی برای بیداری و بازسازی روح است؛ پلی میان انسان و حقیقت، که شنیدن آن همان پالایش و تربیت است.

بشنو از نی چون حکایت می‌کند از جدایی‌ها شکایت می‌کند

(مولانا، ۱۳۶۳، ۱، ۱)

این بیت، بیت آغازین در مثنوی معنوی مولانا است که می‌توان آغاز گفتگویی میان معنا و هنر دانست؛ جایی که موسیقی چون زبان روح، حکایت‌های عمیق انسانی از فراق، عشق و طلب را باز می‌گوید؛ نه با کلمات، بلکه با ناله نی که خود خلاصه هنر و عرفان است.

نی که از نیستان بریده شده است از تنهائی ناله بر می‌آورد و اشتیاق خود را برای بازگشتن به وطنش بیان می‌کند؛ و به این طریق رازهای وحدت ازلی و عشق ابدی را برای جهانیان فاش می‌سازد. از آنجا که مولانا در آناتولیا می‌زیسته است، علاقه‌مند بودن او به موسیقی شگفت‌آور نیست؛ در آنجا نی فریگیایی از روزگاران باستان هنگامی که نخستین نظریه‌پردازان موسیقی، نواهای شکایت‌گر آن را می‌نوشتند، معروف بوده است، و نیز طب قدیم و دوره میانه اسلامی، قدرت تسکین‌دهنده و شفابخش نوای موسیقی را می‌شناخته است. در دوره حیات مولانا بیمارستان عجیبی در دیورکی (دیوریجی) در شمال شرقی قونیه، بنیان نهاده شده بود که معبر گذر آب در حوضی به نحو مصنوعی طوری ترتیب داده شده بود که برای تسکین و آرامش بیماران دیوانه و مالیخولیایی بیمارستان بکار می‌رفت. تاسیسات مشابهی در سراسر جهان اسلام در قرون وسطی وجود داشت (شیمل، ۱۳۷۸، ۲۰۹).

از منظر هنر، به‌ویژه در پیوند با موسیقی، بیت بالا بیانگر احساسات و تجربه‌های درونی به زبانی موثر است. «نی» به عنوان ساز بادی، صدایش محملی برای انتقال پیام‌های نامحسوس است. موسیقی حکایت‌گر است، اما نه از راه واژگان؛ بلکه از راه نغمه سکوت، کشش صدا و لرزش‌های درونی که مستقیماً بر جان مخاطب اثر می‌گذارد. چنان‌که صدای نی در دستگاه موسیقی ایرانی، هم حزن دارد و هم سوز. بنابراین موسیقی هنری است که با صدا، ریتم و ملودی معنا می‌آفریند. این هنر با تأثیر مستقیم بر احساسات و روان، می‌تواند موجب آرامش، انگیزش یا تخلیه هیجانی می‌شود.

هست هشیاری ز یاد ما مزی ماضی و مستقبلت پرده خدا
آتشی بر زن به هر دوتا به کی پرگره باشی از این هر دو چو نی

(مولوی، ۱۳۶۳، ۱، ۲۲۰۲ و ۲۲۰۳)

ابیات بالا حالتی مانند حضور در لحظه و خالی از گره‌های ذهنی را توصیف می‌کند که یک هنرمند باید به آن برسد. جامعه امروز که افراد در آن بیش از هر زمان دیگری دچار اضطراب آینده یا غم گذشته هستند، نیازمند هنر متعالی چون موسیقی است که می‌تواند ذهن را از تشنگی نجات دهد.

موسیقی در فرآیند تعلیم و تربیت صرفاً به‌عنوان یک هنر شنیداری مطرح نمی‌شود، بلکه ابزاری چندوجهی برای پرورش توانایی‌های شناختی، عاطفی و اجتماعی فراگیران به شمار می‌آید. پژوهش‌های نوین نشان داده‌اند که تجربه موسیقایی می‌تواند شبکه‌های عصبی مرتبط با حافظه، تمرکز و خلاقیت را تقویت کرده و به رشد مهارت‌های زبانی و ریاضی یاری رساند. علاوه بر این، مواجهه نظام‌مند با موسیقی بستری برای ارتقای هوش هیجانی، تقویت همدلی و انسجام اجتماعی فراهم می‌سازد؛ عناصری که در تربیت متوازن و چندبعدی انسان معاصر اهمیت بنیادین دارند. از این منظر، موسیقی نه‌تنها به غنای فرهنگی و زیبایی‌شناختی آموزش می‌افزاید، بلکه به‌عنوان یک واسطه تربیتی مؤثر، پیوند میان یادگیری علمی و پرورش شخصیت را تحکیم می‌بخشد.

موسیقی به دلیل ویژگی‌های ذاتی خود از قبیل: تحرک، هیجان و جذابیت تأثیرگذاری بیشتری نسبت به سایر هنرها بر ویژگی‌های ذهنی افراد دارد. مغز انسان با خلاقیت، تلاش، تکرار و پشتکار تقویت می‌شود و این امر موجب ساخت ارتباطات عصبی ایجاد می‌شود (محمدی، ۱۳۹۳، ۶۰۷).

بنابراین می‌توان چنین استنباط کرد که میان «این جهان» یعنی عالم مادی و «آن جهان» یعنی عالم معنا جدایی مطلق برقرار نیست، بلکه نوعی وحدت مراتبی و پیوستگی حاکم است؛ و با یکدیگر نسبت ظاهر و باطن دارند و آنچه انسان در این جهان تجربه می‌کند، بازتاب و ظهوری از واقعیتی عمیق‌تر در ساحت غیب است و سلوک تربیتی نیز در اصل حرکتی از ظاهر به باطن و از کثرت به وحدت تلقی می‌شود.^۱ در این میان، موسیقی به‌مثابه یک پل عمل می‌کند که توانایی پیوند دادن این مراتب وجودی را داراست؛ نغمه‌ها از یک‌سو در قالب اصوات مادی شنیده می‌شوند و از سوی دیگر جان را به سوی معنا و حقیقت ازلی سوق می‌دهند. بدین‌سان، موسیقی به بافت این وحدت کمک می‌کند و انسان را از سطح ادراک ظاهری به تجربه باطنی و وحدت وجودی رهنمون می‌کند.

این جهان کوه است و فعل ما ندا سوی ما آید نداها را صدا

(مولوی، ۱۳۶۳، ۱، ۲۱۵)

^۱ در ارتباط با ظاهر و باطن جهان نک. راوندی و مهدوی راد (۱۳۷۹). نویسندگان این مقاله درباره ظاهر و باطن جهان نزد عارفان را توضیح می‌دهند.

برای فهم دقیق‌تر نسبت میان موسیقی، تربیت و درمان روح در اندیشه مولوی، لازم است این نسبت از سطح توصیف کلی فراتر رود و به‌صورت تحلیلی تفکیک و نظام‌مند شود. آنچه در آثار مولوی درباره موسیقی، نغمه و سماع دیده می‌شود، صرفاً بیان تجربه‌ای ذوقی یا شاعرانه نیست، بلکه دلالت بر پیوندی چندلایه میان هستی‌شناسی، تربیت معنوی و سلامت روان انسان دارد. جدول زیر این پیوند را به‌صورت ساختاری نشان می‌دهد و روشن می‌سازد که موسیقی و سماع در منظومه فکری مولوی، هم‌زمان واجد کارکرد هستی‌شناختی (به‌مثابه بازتاب نظم و هارمونی کیهانی)، کارکرد تربیتی (به‌عنوان ابزار بیداری و بازسازی درونی) و کارکرد روان‌شناختی - درمانی (در معنای عرفانی آن) هستند.

عنصر	بعد هستی‌شناختی	بعد تربیتی	بعد روان‌شناختی / درمانی
موسیقی و نغمه	پژواکی از نغمه‌های ازلی و موسیقی آفرینش؛ بازتاب هارمونی کیهانی؛ یادآور وحدت وجود	یادآوری حقیقت و اصل الهی؛ بازگرداندن روح به سرچشمه؛ پل میان ظاهر و باطن	ایجاد وجد و شوق؛ هماهنگی ذهن و روح؛ آرامش درونی؛ تخلیه هیجانی
رقص و حرکت (سماع)	تجلی حرکت هستی در جسم؛ بازنمایی گردش و ریتم عالم؛ انعکاس گردش روح در بیرون	تربیت از طریق حضور و تجربه؛ هماهنگی جمعی و همدلی؛ پالایش روح و دل	تجربه وجد؛ رهایی از ترس و انجماد ذهن؛ انسجام ذهن و بدن؛ کاهش اضطراب و ارتقای احساسات مثبت
سماع به عنوان ترکیب موسیقی و حرکت	وحدت ظاهر و باطن؛ اتصال انسان به کل هستی؛ تمرین حضوری و شهودی وحدت	پل عملی میان یادگیری و تجربه؛ آموزش مشارکتی و درونی‌سازی مفاهیم	تجربه عملی شادی، شور و آرامش؛ بازسازی روانی؛ افزایش تمرکز و حضور لحظه‌ای

بر اساس این تفکیک، روشن می‌شود که موسیقی در نگاه مولوی تنها مقدمه وجد نیست، بلکه زمینه‌ساز تجربه‌ای عمیق از هماهنگی وجودی و پالایش روح است. در این میان، رقص و حرکت یا سماع، صورت عینی و تجسم‌یافته این هماهنگی در ساحت بدن و رفتار انسان به شمار می‌آید؛ امری که بررسی آن، گام بعدی تحلیل نظام تربیتی مولوی خواهد بود.

۴. نقش رقص و حرکت در تربیت

بیا که سرو روانی به بوستان سماع
بیا که چون تو ندیده ست دیدگان سماع
هزار زهره تو داری بر آسمان سماع
یکی دو نکته بگویم من از زبان سماع
برون زهر دو جهان است این جهان سماع
گذشته است از این بام نردبان سماع
سماع از آن شما و شما از آن سماع
کنار در کشمش و همچنین میان سماع
همه به رقص درآیند بی‌فغان سماع
که باز ماند ز عشق لبش دهان سماع

بیا بیا که تویی جان جان سماع
بیا که چون تو نبودی و نخواهد بود
بیا که چشمه خورشید زیر سایه تست
سماع شکر تو گوید به صد زبان فصیح
برون ز هر دو جهانی چو در سماع آبی
اگر چه بام بلند است بام هفتم چرخ
به زیر پای بکوبیده هر چه غیر و لیست
چو عشق دست در آرد به گردنم چه کنم
کنار ذره چو پر شد ز پرتو خورشید
بیا که صورت عشق است شمس تبریزی

(مولوی، ۱۳۷۸، ۱۲۹۵)

در عرفان مولانا سماع، به عنوان یکی از اصیل‌ترین جلوه‌های هنر نمایشی در سنت عرفانی که با ترکیبی از حرکت، موسیقی، شعر همراه است.

سماع، در لغت به معنی شنوایی، شنیدن، گوش فرا داشتن، سرود و هر آواز که شنیدن آن خوش آید، آمده است (دهخدا، ۱۳۷۷، ۱۳۷۴۹).

در نگاه مولوی، سماع بازتابی از فهم عمیق شعر و موسیقی است؛ جلوه‌ای از لحظه‌ای که معنا و نغمه در جان انسان درهم می‌آمیزند و روح را از بند تن رها می‌سازند. سماع در اصل، حرکت نیست بلکه حال است؛ حال بیداری، شور و حضور. هر جا که ریتمی معنامند، نغمه‌ای خوش و فهمی ژرف در جان انسان جمع شوند، سماع در می‌گیرد. به تعبیر مولوی، همه رقصان‌اند اما نه هر رقصی سماع است؛ زیرا سماع تنها در حال وجدی صادقانه و در لحظه گشایش درونی رخ می‌دهد. در این تجربه، انسان از مرز خویش می‌گذرد و در وحدت با کل هستی ذوب می‌شود. سماع نه تقلید حرکات که تقلای روح برای آزادی از کثرت‌هاست. از این‌رو، هرگاه جان از موسیقی حقیقی سیراب شود و فهم از معنا کامل گردد، وجد به‌طور طبیعی پدید می‌آید و سماع آغاز می‌شود؛ سماعی که در حقیقت نه پایان راه، که تجربه‌رهایی و اتحاد با حقیقت است.

در این ابیات پیشتر، مولوی تصویری زنده از سماع به دست می‌دهد؛ سماعی که در آن روح از حبس تن رها می‌شود و در مدار عشق به چرخش درمی‌آید. آنچه در این غزل جریان دارد، تجربه‌ای است از بازگشت انسان به سرچشمه خویش، جایی که شور و زیبایی در هم می‌آمیزند و جان در نغمه هستی گم می‌شود. تکرار دعوت «بیا» در سراسر شعر، پژواکی از دعوت الهی است؛ گویی خود حقیقت، سالک را به بزم حضور می‌خواند. در این بزم، حرکت بدن تنها نشانه‌ای از جنبش درونی است؛ هر چرخش در بیرون، انعکاسی از گردش روح در درون است. مولوی با تصویرهایی چون «برون ز هر دو جهان» و «عبور از بام‌های بلند»، نشان می‌دهد که در اوج سماع، سالک از مرزهای جسم و ذهن می‌گذرد و در فضایی قرار می‌گیرد که زمان و مکان معنا ندارد. این، همان لحظه پالایش است؛ لحظه‌ای که دل از کدورت‌ها تهی می‌شود و روشنایی عشق بر همه تاریکی‌های درون می‌تابد. وقتی می‌گوید «پیر شد ز پرتو خورشید»، مقصودش فقط گرمای نورانی نیست، بلکه اشاره به روشنی آگاهی است که در اثر این تجربه پدید می‌آید. از همین منظر، سماع در اندیشه مولوی یک تمرین تربیتی است؛ تربیت از راه احساس و حضور، نه از راه موعظه. این هنر، روح را نرم می‌کند، دل را بیدار می‌سازد و از انجماد عقل خشک می‌رهاند. به باور من، مولوی با چنین نگاهی، سماع را به هنری تبدیل می‌کند که درمان جان است؛ زیرا در آن، انسان از جدایی و ترس رها شده و در وحدت عشق، خویشن حقیقی‌اش را بازمی‌یابد.

پس غذای عاشقان آمد سماع که در او باشد خیال اجتماع
قوتی گیرد خیالات ضمیر بلکه صورت گردد از بانگ و صغیر

(مولوی، ۱۳۶۳، ۴، ۷۴۲-۷۴۳)

مولانا سماع را چون «غذا» برای جان عاشقان می‌بیند؛ از طریق حرکت، موسیقی و هماهنگی جمعی اجرا می‌شود.

سماع، یعنی پایکوبی و رقص عارفانه درویشان دروازه بهشت را می‌گشاید، و از این رو یکی از مهم‌ترین وجوه و انسان می‌تواند بگوید محور شعر مولاناست (شیمل، ۱۳۸۷، ۲۱۲).

سماع یک تجربه جمعی است که با شور و وحدت به یک نمایش معنوی جمعی بدل می‌شود. از منظر مطالعات هنرهای نمایشی، سماع نوعی تجلی آیینی-نمایشی از ارتباط انسان با امر قدسی است که با بهره‌گیری از زبان بدن، حرکت موزون و تکرار شونده همراه با موسیقی است.

اینجا جسم به مثابه بیان عمل می‌کند زیرا که در زمینه تعلیم و تربیت، به ویژه در آموزش هنر و تئاتر، پرداختن به سنت‌هایی مانند سماع می‌تواند هم زمینه‌ای برای پرورش ذوق زیباشناختی فراهم کند هم هماهنگی جمعی و تجربه زیسته مشارکتی را تقویت بخشد.

در میان روایت‌های نقل شده درباره زندگی مولوی ماجرای «سماع وی در بازار زرکوبان قونیه» جایگاه ویژه‌ای دارد. این حکایت را می‌توان نمونه‌ای بارز از آن وحدت حضور دانست.

ماجرای بازار زرکوبان در همان ایام، سماع او را در بازار به یک مجلس شور و حال صوفیانه تبدیل کرد (زرین کوب، ۱۳۷۷، ۱۷۰).

روزی مولانا از بازار زرکوبان می‌گذشت و جمعی از مریدان نیز با او همراه بودند. در بازار، زرگران با چکش‌های خود بر سندان می‌کوبیدند و از آهنگ تکرار شونده تاق تاق پتک و سندان که در زیر سقف بازار می‌پیچید و هماهنگی جالبی ایجاد شده بود بنابراین شور و حالی عجیب در وی پدید آمد. آهنگ غریب اما موزون و ضربی شورانگیزی که در این صدا بود بی‌اختیار وی را به وجد آورد. مولانا، ناگهان در میان بازار بدون توجه به عابران شروع به سماع کرد و مریدان هم به موافقت، بر گرد او به سماع درآمدند و بازار در آن لحظه به مجلسی از شور و حضور بدل شد. صلاح‌الدین زرکوب که سماع مولانا در مقابل دکان او آغاز شد در این هنگام با شاگردان خویش سر گرم کار بود. وی با مولانا دوستی و ارادت دیرینه داشت و سالها در خلوت و در جمع با او مربوط بود. وقتی شور و حال وی را مشاهده کرد به شاگردان اشاره کرد تا همچنان به کار خویش ادامه دهند تا این آهنگ معنوی گسسته نشود.

به نظر می‌رسد حکایت رقص مولوی در بازار زرکوبان تصویری زنده از فرآیند تربیت و پالایش روح در اندیشه اوست. وقتی صدای چکش زرکوبان در گوش مولوی به نغمه‌ای الهی تبدیل می‌شود، می‌توان دریافت که تربیت از دید او امری درونی است، نه بیرونی. در این لحظه، هنر و زندگی یکی می‌شوند؛ تجربه‌ای روزمره به تجربه‌ای قدسی بدل می‌گردد. این رخداد نشان می‌دهد که مولوی چگونه میان «زیستن» و «سلوک» پیوند برقرار می‌کند. در این حکایت، او به ما می‌آموزد که پالایش روح الزاماً در کنج خلوت و مراقبه رسمی اتفاق نمی‌افتد، بلکه در میانه زندگی و از خلال لحظه‌های به ظاهر عادی نیز می‌تواند روی دهد. وقتی روح آماده شنیدن باشد، حتی صدای آهن و چکش می‌تواند نغمه حضور شود. از همین رو، این واقعه می‌تواند نمونه‌ای روشن از پالایش روح باشد؛ زیرا در لحظه سماع، جان از تفرقه و آشوب رها می‌شود و به نظمی درونی و آرامش معنوی دست می‌یابد. در حقیقت، مولوی با این تجربه نشان می‌دهد که انسان تربیت‌یافته کسی است که بتواند در هر جلوه زیبایی، آوای حق را بشنود و با آن به رقص درآید. این رهایی و آرامش حاصل از سماع، پایان مسیر تربیت در نگاه مولوی نیست، بلکه آغازی برای حرکت پیوسته روح به سوی کمال به شمار می‌آید!

^۱ درخصوص بحث حرکت و وجد نک. شجاری و مختاری (۱۳۹۱، ۶۴-۸۷). نویسندگان در این مقاله نشان می‌دهند که آفرینش جهان یک نه یک واقعه ایستا بلکه فرایندی پویا برای ظهور و آشکارگی است و جهان همواره در حال حرکت است.

بهر اظهار است این خلق جهان تا نماند گنج حکمت‌ها نهان
کُنْتُ کُنْزاً گفت مخفیاً شنو جوهر خود گم مکن اظهار شو

(مولوی، ۱۳۶۳، ۴، ۳۰۲۸-۳۰۲۹)

انسان در اندیشه او موجودی ایستا نیست، بلکه همواره در سیر و شدن قرار دارد و مراتب وجودی را یکی پس از دیگری می‌پیماید. حتی انسان کامل نیز در این مسیر نامتناهی قرب الهی همواره در حال تعالی است. وجد حاصل از موسیقی و سماع، نشانه همین پویایی درونی است؛ حالتی که روح را از سکون می‌رهاند و آن را به سوی افق‌های بالاتر آگاهی و حضور سوق می‌دهد. از این رو، موسیقی و هنر در منظومه فکری مولوی نه صرفاً موجب آرامش لحظه‌ای، بلکه محرکی برای استمرار حرکت روحانی انسان و همراهی او با فرآیند بی‌پایان کمال‌اند.

نتیجه‌گیری

در نگاه مولوی، تربیت انسان نه از مسیر اطاعت و آموزش صرف، بلکه از رهگذر تجربه زیبایی و تأثر درونی تحقق می‌یابد. موسیقی، نه تفنن و نه تنها وسیله‌ای برای وجد، بلکه زبان درمان روح است؛ نوایی که انسان را به ریتم الهی آفرینش بازمی‌گرداند و جان را با هماهنگی نخستین هستی پیوند می‌دهد. هر نغمه یادآور وطن روح است و بازگشت به آن، خود بازآفرینی و پالایش درونی است. از این منظر، هنر و موسیقی در نظام تربیتی مولوی، پل میان زیبایی و تربیت، میان احساس و شهود، و میان انسان و سرچشمه هستی‌اند؛ تجربه‌ای که روح را از پراکندگی و غفلت رها می‌کند و به سوی وحدت، آرامش و کمال رهنمون می‌سازد. بررسی اندیشه مولوی نشان می‌دهد که او در نظام تربیتی خویش، هنری‌ترین شیوه تربیت را پیش گرفته است؛ شیوه‌ای که به جای تأکید بر تعلیم بیرونی، بر تجربه درونی، تأثر احساسی و بیداری روح تکیه دارد.

موسیقی برای مولوی نه سرگرمی و نه صرفاً وسیله وجد، بلکه نوعی درمان روح است؛ درمانی که از طریق هماهنگی نغمه با نظام هستی و بازتاب آن در جان انسان پدید می‌آید. در این معنا، تربیت در نظر او فرآیندی موسیقایی است: هماهنگی دوباره انسان با ریتم الهی آفرینش. نتیجه اساسی این پژوهش آن است که موسیقی در نظام تربیتی مولوی نقش یک عامل فعال در خوددرمانی و رشد روحی انسان را ایفا می‌کند. او از رهگذر موسیقی، انسان را از آشوب درونی و پراکندگی روانی می‌رهاند و به وحدت و آرامش می‌رساند؛ و این دقیقاً همان هدفی است که امروز در نظریه‌های موسیقی‌درمانی و تربیت هنری مدرن دنبال می‌شود.

بدین سان، می‌توان مولوی را پیشگام اندیشه‌ای دانست که قرن‌ها بعد در زبان روان‌شناسی معاصر با عنوان «درمان از راه هنر و صدا» مطرح شد. از منظر تربیتی، نوآوری مولوی در این است که مسیر رشد انسان را نه از راه اطاعت، بلکه از راه تجربه زیبایی و احساس ممکن می‌داند. در جهان امروز که تربیت اغلب عقلانی و ابزاری شده است، بازخوانی نگاه او می‌تواند الهام‌بخش رویکردی تازه باشد؛ رویکردی که هنر را به مثابه زبان تربیت و درمان روح بازمی‌شناسد. به بیان دیگر، در نظام مولوی، تربیت به معنای بازآفرینی انسان از طریق زیبایی است، و موسیقی، زبان این بازآفرینی. نغمه، یادآور وطن روح است؛ و بازگشت به آن، خود همان درمان است.

منابع

قرآن کریم

پازوکی، شهرام. (۱۴۰۰). «فلسفه فیثاغوری»، فرهنگ فلسفه، به سرپرستی غلامرضا امانی. تهران: انتشارات انجمن حکمت و فلسفه.

- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۷). *لغت نامه دهخدا*، چاپ پنجم، تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۷۷). *پله پله تا ملاقات خدا*، تهران: علمی.
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۸۶). *سرنی*، جلد اول، چاپ یازدهم، تهران: علمی.
- زمانی، کریم، (۱۳۸۳)، *شرح جامع مثنوی معنوی*، جلد چهارم، تهران: اطلاعات.
- زیباکلام، فاطمه، حسینی، آسوده و دیگران. (۱۳۹۳). *تحلیل و بررسی موسیقی از منظر تتودور ادورنو و دلالت‌های آن در تعلیم و تربیت*، مجموعه آثار همایش بین‌المللی فلسفه تعلیم و تربیت در عمل.
- شجاری، مرتضی و مختاری، فریبا. (۱۳۹۱). «حرکت حبی و غایت آن از دیدگاه ابن عربی و ملاصدرا»، *پژوهشنامه عرفان*، ۴(۷)، ۶۴-۷۸.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۸۸). *موسیقی شعر*، تهران: نشر آگه.
- شیمیل، آن ماری. (۱۳۸۷). *من بادم و تو آتش*، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران: توس.
- شیمیل، آن ماری. (۱۳۸۴). *ابعاد عرفانی اسلام*، ترجمه عبدالرحیم گواهی، چاپ اول تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- فرویل. (۱۹۴۰). «تربیت انسان»، *مجله هایدلبرگ*، مقالات مربوط به تاریخ فلسفه، شماره ۳۵.
- قاسم‌پور راوندی، محسن و مهدوی راد، محمدعلی. (۱۳۷۹). «ظاهر و باطن در تفسیر عرفانی»، *مدرس علوم انسانی*، ۴(۲)، ۱۲۵-۱۴۱.
- مولوی، جلال‌الدین محمد. (۱۳۷۸). *کلیات شمس تبریزی*، تصحیح بدیع الزمان فروزانفر، چاپ چهارم، تهران: امیرکبیر.
- مولوی، جلال‌الدین محمد. (۱۳۶۳). *مثنوی معنوی*، به کوشش نیکلسون، تهران: امیرکبیر.
- مولوی، جلال‌الدین محمد. (۱۳۸۸). *غزلیات شمس تبریز*، گزینش و تفسیر محمدرضا شفیعی کدکنی، چاپ چهارم، تهران: سخن.
- میرزابیگی، علی. (۱۳۷۶). *نقش هنر در آموزش و پرورش و بهداشت روانی کودکان*، تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- محمدی، مریم. (۱۳۹۳). *تاثیر روانشناسی موسیقی بر آموزش خط فارسی، نخستین همایش آموزش زبان و ادبیات فارسی*، دوره اول، ۶۰۴-۶۰۹.
- محمدی، کاظم. (۱۳۸۱). *مولانا پیر عشق و سماع*، تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- نصر، سیدحسین. (۱۳۸۹). *هنر و معنویت اسلامی*، ترجمه رحیم قاسمیان، تهران: انتشارات حکمت.

References

The Holy Quran.

- Dehkhoda, A. A. (1998). *Dehkhoda Dictionary* (5th ed.). University of Tehran Press. (in Persian)
- Fröbel, F. (1940). The education of man. *Heidelberg Journal*, (35). (in Persian)
- Mirzabeigi, A. (1999). *The Role of Art in Education and Mental Health of Children*. Publications of the Ministry of Culture and Islamic Guidance. (in Persian)
- Mohammadi, K. (2002). *Rummy, the Master of Love and Sama*. Publications of the Ministry of Culture and Islamic Guidance. (in Persian)
- Mohammadi, M. (2014). The impact of music psychology on teaching Persian script. In *First Conference on Teaching Persian Language and Literature* (pp. 604-609). (in Persian)
- Nasr, S. H. (2010). *Islamic Art and Spirituality* (R. Ghasemian, Trans.). Hekmat Publications (in Persian)
- Pazouki, S. (2021). *Philosophy of Culture*. G. Emami (Ed.), Tehran: Publications of the Iranian Institute of Philosophy (in Persian)
- Qasempour Ravandi, M., & Mahdavi Rad, M. A. (2000). The outer and inner in mystical exegesis. *Modares Humanities*, 2(4), 125-141.
- Rumi, J. M. (1984). *The Spiritual Masnavi* (R. A. Nicholson, Ed.). Amirkabir. (in Persian)

- Rumi, J. M. (1999). *The Complete Works of Shams Tabrizi* (B. Forouzanfar, Ed., 4th ed.). Amirkabir. (in Persian)
- Rumi, J. M. (2009). *Ghazaliyat-e Shams Tabrizi* (M. R. Shafiei Kadkani, Ed. & Annot., 4th ed.). Sokhan.
- Schimmel, A. (2008a). *I am Wind, you are Fire* (F. Badrehei, Trans.). Toos. (in Persian)
- Schimmel, A. (2008b). *Mystical Dimensions of Islam* (A. Gavahi, Trans., 1st ed.). Daftar-e Nashr-e Farhang-e Eslami. (in Persian)
- Shafiei Kadkani, M. R. (2009). Poetry and Music, Agah Publication. (in Persian)
- Shajari, M., & Mokhtari, F. (2012). Loving movement and its goal from the viewpoints of Ibn Arabi and Mulla Sadra. *Journal of Mysticism Studies*, (7), 64-78. (in Persian)
- Zamani, K. (2004). *Comprehensive Commentary on the Spiritual Masnavi* (Vol. 4). Ettela'at. (in Persian)
- Zarrinkoub, A. (1998). *From Where to Meeting with God*. Elmi. (in Persian)
- Zarrinkoub, A. (2007). *Sere-e Ney* (Vol. 1, 11th ed.). Elmi. (in Persian)
- Zibakalam, F., Hosseini, A., et al. (2014). Analysis and review of music from the perspective of Theodor Adorno and its implications in education. In *Proceedings of the International Conference on Philosophy of Education in Practice*. (in Persian)